

mbt9710@gmail.com
המו"ל שלום צדוק
רחוב אריאלי 16/5
ביתר עילית
055-6783-221
055-9988-346
העלון יוצא לאור בסיוע
משפחת המנוח
הרה"ג יוסף צדוק זצ"ל

אין לקרא העלון
בשעת התפילה
וקריאת התורה
חודש אדר ב'
תשע"ט
עלון מס' 27

מסילות בני תימן

על שם רבינו יחיא צאלח (מהרי"ץ) זצוק"ל, גאון רבני תימן (ה'תע"ה-ה'תקס"ו)
 לזכרו של הרה"ג רבי יוסף צדוק זצ"ל | חנוכה תרצ"ו - ה' כסליו ה'תשע"ז

קריאת המגילה ופיוט מי כמוך בבית הכנסת בית צאלח

פיוט מי כמוך חברו המשורר רבי יהודה הלוי, אשר חי בשנת ד'תת"ק לבריאת העולם, ובפי יהודי תימן נקרא פיוט זה בשם תיקון פורים. מהרי"ץ לא הזכיר את אמירת הפיוט, אך יהודי תימן נהגו לאמרו. רבינו דוד צאלח נכדו של מהרי"ץ כתב עליו פירוש, וכן רבינו אברהם חזאי כתב עליו פירוש. ובהקדמתו כתב, הנה המנהג הזה משתלשל והולך לקרות תיקון פורים בשבת שלפני הפורים, כדי לפרסם הנס. והוא מהגמרא יומא, למה נמשכה אסתר לאילת וכו', אלמא ליכא חיובא רק למצוה כדי לפרסם הנס. ונהגו לקרותה אחר ההפטרה, כן המנהג. ולא נהגו לאמרה בנשמת, מטעם דהוי הפסק, ע"כ.

בפורים בשנת ה'תרצ"ג בערך, פרץ ויכוח בבית הכנסת הגדול - כניס בית צאלח שבעיר צנעא, על המוחזקות בקריאת המגילה בבית הכנסת, וכן באמירת הפיוט מי כמוך ואין כמוך. ציבור בית הכנסת פנו אל הראב"ד דאז, אך הוא לא רצה להכריע בנדון זה, ושלח מכתב בקשה לרב בית הכנסת, רבי אברהם בדיחי, בזה"ל. הרשות נתונה בידי כבוד מוריננו ורבינו אברהם בדיחי לקבוע את המרוצה לקהל, שהוא יקרא בפניהם את שני העניינים האלה, ואין לפקפק על החלטתו. וכל מי שיחלוק על דבריו יבוא על ענשו, ע"כ. כנראה שמלכתחילה רבי אברהם לא רצה להתערב מחמת זקנותו, אך לאחר שנאלץ על ידי הראב"ד להחליט, הביע את דעתו בדרכי נועם, תוך כדי שקיבל גיבוי מהראב"ד.

תולדות רבני תימן

רבינו יוסף קרח זצ"ל ובנו רבינו חיים זצוק"ל

משפחת קורח מפורסמת בתימן בשל גדולי משפחתה לדורותיה, וכבר מהרי"ץ בעץ חיים (חלק א' דף ל' ע"ב) כתב בזה"ל, ומצאתי לגדול אחד מחכמי הראשונים, שמו מה"ר שלום בן יוסף קרח ז"ל, שפירש נוסחתנו וכו'. ע"כ (והוא מחבר ספר סגולות על דרך הסוד, חי בסביבות שנת ה'שפ"ה)

הגאון רבי יוסף קורח נולד בשנת ה'תקנ"ה, ומסופר עליו שהיה מסיים ששה סדרי משנה בכל חודש, והיה מחשובי הרבנים ומרביצי התורה. את ישיבתו קבע בבית הכנסת בית אלשרעי, כשלש שעות בכל בבוקר אחר תפילת שחרית, והוא אף לימד משנה בגרסא וסברא. לאחר תפילת ערבית לימד כשעתיים עין יעקב בבית הכנסת אלאוסטא.

רבי יוסף אף נשא אשה, בהיותו כבן תשעים שנה, והוליד ממנה בנים ובנות. נפטר כבן תשעים וחמש שנים בשנת ה'תרמ"ט (סערת תימן עמוד מ"ה).

בנו הגאון רבי חיים קורח זצ"ל נולד בחודש ניסן שנת ה'תקפ"ד. פעם נודמן במסיבה עם אביו, לפני הדיינים הגאונים רבי יחיא בן שלמה אבי"ן ורבי דוד בן רבי אברהם צאלח, נכדו של מהרי"ץ. רבי דוד צאלח שהיה מחבב לשאול את הנערים כדי לזרזם בלימוד, שאל את הנער חיים על איזה פסוק בפרשת השבוע. הנער ענה בתבונה ובחריפות, ולמשמע תשובתו נחלקו שני הרבנים הנוכחים. האחד אמר, שיהא מורה הוראה בישראל. והשני אמר, שיהא דרשן ומטיף. אביו רבי יוסף ענה אחריהם, יהי רצון שיתקיימו דברי שניכם, וענו אחריו אמן. ואכן, נתקיימו דברי שניהם. רבי חיים למד אצל אביו, אחרי כן קבע לימודו אצל הראב"ד רבי יוסף אלקארה (תלמידו של מהרי"ץ), ובעיקר למד מפיו רבו הגאון רבי אברהם ערשי זצ"ל.

לאחר אסיפת רבו, היה מלמד כשעתיים קודם אור היום במשנה ומפרשה בדרך משא ומתן. וכן בבוקר לאחר סעודת שחרית, לימד בבית הכנסת של הגאון רבי יחיא הלוי (אלשיך), רמב"ם עם פירוש המגיד משנה וכסף משנה. אחר קריאת כל דין או מימרא, היה מפרש בעל פה כלשון שיבנו התלמידים, ומשיב לכל שואל תשובה.

מבחרת חשבונו, אף היה דורש בשעת הלימוד דברי מוסר ערבים, המושכים את הלב לאהבת ה' ויראתו, ומסמיכים למעשים שהיו בימי רבותיו. התלמידים שלמדו לפניו יצאו חריפים ומשוננים. בשארית יומו לימד תינוקות והיה מורה להם דקדוק המקרא, ניקודיו וטעמיו, עד שהייתה קריאתם תמה ושלמה.

מחשיב היה את לימוד הרמב"ם. וכה הובא בשמו בכת"י, שמעתי שהעוסק בספר הרמב"ם אינו בא בגלגול. ויש לי ראיה מספר הגלגולים, לפי שהרמב"ם לגלול שמואל הנביא, דאמרין עליה במגילה לכולנו אית לה פירכא לבר מרבי שמואל. ופירוש פירכא, לפי הפשט קושיא. והנה ה' מורד מידה כנגד מידה וכו', על כן אין ה' מגלגול, כי הגלגול קשה אפילו מנהיגים כאבנא בקוספיתא כנודע. אי נמי, פירכא לשון דבר יבש המתפרך, כדאיתא בברכות והבן. דעל כך נמשך מזה שאינו כותב יש אומרים ויש ומריאם וכו' סלע המחלוקת. רק דעת אחת יש לו, על פי כללי הגמרא שהיה בידו הד"ק הט"ב. והעיקר לפי שיש בו כל המצוות והדינים, וקיימא לן כל העוסק בתורת עולה כאילו הקריב עולה, נמצא שהעוסק בו כאלו קיים כל המצוות, לפיכך מה צורך עוד להתגלגל, עכ"ל. ברם כבר התברר שדברים אלו לא כתבם רבי חיים כי אם רבי שלום כ"ר, כמבואר בספר גנוזות ותשובות חלק ב' עמוד תכ"ב.

רבינו חיים אף היה עורך תפילות עבור יחידים שנוקקו לישועה, ומקבל מהם מדיון לצדקה קודם עריכת תפילה. קרוב לחצות ליל אסף עשרה אנשים לבית הכנסת, ובמשך כשלש שעות הייתה נערכת התפילה באמירת פרקי תהילים, תקיעה בשופר, וכך רבים היו נושעים על ידו.

עוד היה ידוע כבעל מופתים. פעם גזר המלך על יהודי אחד להמציא לו חבית נפט, שהיתה אז יקרת המציאות. היהודי יצא אל הכפרים והעיירות סביבות צנעא לחפש מבוקש, ובמאמצים רבים השיג את חבית הנפט. הוא שב לביתו ביום ששי סמוך לכניסת השבת, כשבדעתו לקחתה כמוצאי השבת אל המלך. שכנו שראה היכן הניח את החבית, נכנס חרש, גנבה והחביאה בביתו. מיד בצאת השבת לאחר שהבדיל פנה היהודי לקחת החבית אל המלך,

אך מה חשכו עיניו כאשר ראה שהחבית לא נמצאה במקום שהניחה בערב שבת. במר לבו רץ אל בית רבינו, ומצאו כשהוא באמצע אמירת הפסוקים שלפני ההבדלה. רמז לו רבינו להמתין לו עד שיסיים ההבדלה, אך היהודי שהיה נסער התחנן בדמעות שליש ותניה לפניו את צרתו. ריחם עליו רבינו, נתן לו בידו את מטוה ואמר לו, עם מטוה זה תסתובב ברובע היהודים. היכן שיעצר המטה - שם נמצאת הגניבה. ואכן, באמנות החכמים שפיעמה בקרבו, נטל היהודי את מטוהו של רבינו חיים, וסובב עמו בכל רחובות היהודים. אך מה התאכזב, שכן המטה לא עצר בשום מקום. מיד חזר לבית רבינו, ושח לפניו שעשה כאשר צווה עליו, אך לא נמצא זכר לגניבה. שאלו רבינו, האם הסתובבת בכל רחוב ורחוב? ואז נזכר היהודי, כי ברחוב שהוא עצמו גר לא עבר. צווה עליו רבינו לעבור שם עם המטה, והנה, כשהגיע לבית שכנו עצר שם המטה. מיד הקיש בכיתו, ושאלו מכל החבית. כמובן ששכנו הכחיש שיש לו את הגניבה, אך היהודי לא ויתר, והתחיל לחפש בכל בית שכנו - אך לא מצא. עמד והצדיק דינו לשמים, באמרו חטאתי לה', כשהוא נושא את עינו כלפי מעלה. והנה, באותו רגע שנשא עינו, ראה את החבית בין קורות גג הבית. באותה שעה כבר לא נותרה ברירה לשכנו, והחזיר לו גניבתו בבושת פנים.

חיי של רבינו חיים לא היו בשלוה. חמישה בנים ובת אחת נפטרו לו בחייו, בעקבות כך נפל לפניו פרנסת נכדיו היתומים. אף ארבעה מנכדיו נפטרו קודם חופתם, אך היה כרבי יוחנן בשעתו שהיה אומר, דין גרמא דעשירא ביר (ברכות ה' ע"ב).

רבינו חיים הגיע לזקנה מופלגת, עד כי לא היה יכול לצאת ולבוא ולעמוד על משמרתו בבית מדרשו באותם זמנים קבועים. לפיכך היה נכנס להתפלל בבית הכנסת בית אלמסורי הקרוב לביתו, ואף שם המשיך להרביץ תורה. חיבורים רבים השאיר אחריו, והידועים ולו הם החיים והשלום, גן החיים, צדור החיים, ודברי חיים - כולם בדרך הפרס והקבלה. ביום שני כ' באלול שנת ה'תרע"ד, חשכו המאורות ונתבקש רבינו לישבה של מעלה, בהיותו בגיל תשעים שנה.

עיונים בתורת מהרי"ץ

מדיני ומנהגי התענית

בספר שומר אמונים, ואל תשגיה בקיצורים וקונטרסים מלוקטים. ועוד, המקור שהביא הרה"ג רבי אורן צדוק שליט"א להנהגת האר"י הוא מספר שלחן ערוך האר"י, והוא ספר שאינו מוסמך, וכמו שכתב הגרי"מ הלל שליט"א בשו"ת וישב הים סימן ד', ובקובץ מקבציאל ז"ד עמוד צ"ט. והגר"א עפ"י שליט"א בספרו דברי שלום (סימן כ"ה סעיף ז' עמוד ר"ד) כתב, מנהג בית אל יכב"ץ שבעיר קדשנו ירושלם ת"ו, שאין לובשין תפילין בתפילת מנחה של עש"ק (כף החיים סימן כ"ה ס"ק ק').

ואף שמוכח מהגמרא שהיו מניחים תפילין בערב שבת, על כל פנים יש הבדל בין זמן הגמרא, שאז הניחו תפילין כל היום ונשארו עד כניסת שבת, לבין זמננו שרוצים בקום ועשה להניח כעת תפילין. לכן המסקנה שבדאי שיש למנהג על מי לסמוך, שהרי יש מקובלים רבים שאומרים כך. אבל ציבור ששואלים מה עדיף לנהוג, ולא תהיה מחלוקת ביניהם, יש להורות להם כמו שאמרנו בכל הדברים דלעיל.

חליצת תפילין לאחר קריאת המגילה בלילה

בשערי יצחק (פרשת ויגש ה'ש"ע) מובא שנוהגים להוריד תפילין אחר מנחה, וכך היה המנהג גם בבית הכנסת של מהרי"ץ, כפי ששמעתי מהצאצאים שלו, למרות שכמדומני ברוב בתי הכנסת חולצים התפילין בזמן אמירת כימי השמים על הארץ שבערבית. והטעם, בגלל שאומרים בקרית שמע וקשרתם אותם לאות על ידיכם והיו לטוטפות בין עיניכם, וכיון שכבר יש עלינו תפילין, וכתוב שאדם שאומר ולא מקיים כאילו מעיד עדות שקר בעצמו, לכן משאירים אותם עד ערבית. אבל כל זה היה בדורות הראשונים, או במקומות שמתפללים ערבית מוקדם, כשבעצם עדיין יום, בתוך זמן הנחת תפילין. אבל היום שמתפללים מאוחר, ובלילה לא מניחים תפילין וכו', זו כנראה הסיבה של הנוהגים להוריד אותם מיד אחרי מנחה, ובפרט שעל פי הסוד יש עניין לא להישאר עם התפילין אחרי מנחה, למרות שעל פי הדין אפשר לצדד, ע"כ.

וכן בחוברת ברכת אברהם הובאה תשובת מהר"ר נסים רצאבי זצ"ל (מתוך גליון פעולת צדיק נ"ה) שכתב, ומה ששאלת איך היו נוהגים במנחה דתענית ציבור, מתי חולצין תפילין. תשובה, מיד אחר תפילת מנחה, אתה רואה כל אחד קומתו ישוחחה, עכ"ל.

אך בשירי כנסת הגדולה (סימן ל') מבואר שמנהגו היה ביום התענית שלא להסיר סלית ותפילין עד אחר ערבית, דאף על גב דלכתחילה אין להניחם בערבית, שאני הכא דמאחר שכבר הם עליו משעת המנחה, טוב שלא לחלץ עד אחר תפלת ערבית. לפיכך בתשעה באב שמוניחין תפילין בתפילת מנחה, אין לחלוץ אותם קודם תפילת ערבית, ומה שהעם נוהגים לחלץ היינו טעמא דלאו כולי עלמא דינא גמירי.

גם הגאון רבי שריה דבליצקי זצ"ל, במאמרו שבקובץ דברי חפץ י' עמוד רי"ז, הביא את מנהג בני תימן להישאר עם התפילין בתענית אסתר עד אחר קריאת המגילה, משום דתפילין מיקרו ויקר, וכתב דשפיר לקיים המנהג הזה, על כל פנים אצל אלה שכבר נוהגים כן. אך הביא מה שכתב בספרו פאר יעקב, דבנשטמו התפילין ממקומם, אסור להחזירם למקומם בלילה, והיו כלבישה חדשה. ואף אם חלצו על דעת להחזיר גם כן אסור, ע"כ.

ולעניין המנהג, כתב הגאון רבי שלום יצחק הלוי זצ"ל (בהבדלי המנהגים) שבמנחת התענית נוהגין ללבוש ציצית להניח תפילין בברכה, והמדקדקים לא חולצין התפילין עד התחלת פרשת ציצית בקרית שמע דערבית. עוד כתב בהערותיו לתכלאל עץ חיים, לעניין חליצתן בתענית אסתר, שהמנהג בתימן כי כל יודע ספר אינו חולץ תפיליו אפילו בלילה עד לאחר קריאתה, ואסמכתא למה שאמר חז"ל ויקר אלו תפילין. כך ראינו המנהג בעירנו צנעא עיר של סופרים, ע"כ.

וכתב בשלחן ערוך המקוצר (סימן קי"ב סעיף ל"א) לגבי חליצת התפילין בשחרית בפורים, דאין לחלוץ את התפילין עד לאחר קריאת המגילה, משום דכתיב בה ויקר, ודרשינן אלו תפילין. ולכן טוב לנשק אז את התפילין. וכן יש נוהגין גם בערבית ליל פורים שלא לחלוץ את התפילין, שהניחו במנחה של תענית אסתר, עד אחרי המגילה מטעם זה.

ביאור מעשה מחלפי סעודתיהו אהדי

במסכת מגילה (דף ז' ע"ב), אביי בר אבין ורב חנינא בר אבין מחלפי סעודתיהו להדי. וכתב רש"י ז"ל, מחלפי סעודתיהו, זה אוכל עם זה בפורים של שנה זו, ובשנה סועד חבירו עמו. והקשה בבית יוסף (בסימן תרצ"ה), דאם כן לא היו מקיימים מצות ומשלוח מנות איש לרעהו.

ותירץ הפרי חדש שכוונת רש"י לאשמועינן שאותו ששולח הסעודה היה מיפטר ממשלוח מנות אף על פי שהיה הולך ואוכל שם עם חבירו, אבל חבירו ודאי לא מיפטר בהכי. ואף על פי שהדין דין אמת, מכל מקום הפירוש המחזור בזה הוא מה שכתב הר"ן ז"ל, שלא היה לאחר מהם כדי שיוכל לשלוח לחבירו ולהשאיר לעצמו, ולפיכך היו שולחים כל אחד סעודתו זה לזה, כדי לאכול סעודת פורים ולקיים מצות ומשלוח מנות, ע"כ. כלומר, הפרי חדש הבין בדעת רש"י שרק השולח היה יוצא ידי חובה, אבל חבירו לא קיים מצות ומשלוח מנות, ועל כן הסכים לפירוש הר"ן בסוגיא ששניהם שלחו זה לזה, ודלא כרש"י.

ומהרי"ץ בשו"ת פעולת צדיק (תלפ"ג סימן ס"ד) ביאר את דברי רש"י, דכיון ששלח סעודתו לזה קיים ומשלוח מנות, וכשחזר ואכל עמו, גם אותו שקיבל ממנו יצא גם כן ידי מצות ומשלוח מנות, דאותה סעודה היא כשלו וברשותו, וכשחזר ונתן לפניו לאכול היו כשולח לו, דהא אותה סעודה ידידה היא, ובה יוצאים שניהם. ובשנה האחרת חזר האחר ומחליף, כדרך שעשה חבירו בשנה ראשונה, ובה גם כן יוצאים שניהם ידי מצות שילוח. שוב זכיתי וראיתי שגם בעל פירוש הילקוט פירש כן בדברי רש"י, ושמוחת, ע"כ.

שתיה ואכילה בליל התענית קודם עמוד השחר המנהגתימן היה לקום בלילה לאכול לפני עלות השחר שקודם התענית (הרשי"ה בהבדלי המנהגים, עריכת שלחן סימן תקס"ד).

ובשערי יצחק (פרשת כי תבוא ה'תשע"ב) מובא שבתענית צריך לעשות תנאי לפני שהולך לישון, שכשיקום יאכל. ולענין שתיה פוסקים שלא צריך תנאי, דכיון שדרך בני אדם לשתות כשהם קמים, הוי כאילו התנה אפילו שלא התנה במפורש. אולם כל זה לפי הפשט, אך על פי הקבלה, אפילו שיעשה תנאי אסור לאכול ולשתות קודם התפילה. וכל זה כשהתעורר לאחר חצות, אבל קודם חצות גם על פי המקובלים אין איסור (וממילא מהני תנאי לגבי תענית).

למעשה, דעה זו שצריך לעשות תנאי היא דעת השלחן ערוך (סימן תקס"ד). ודעת הרמ"א בהגהה דבשתייה אין צריך תנאי, דמסתמא דעתו של אדם לשתייה אחר השינה, והוי כאילו התנה. וכתב השתלי יזיתים (ס"ק ג'), וכן המנהג, ע"כ. ובחזון עובדיה (תעניות עמוד י') כתב וז"ל, ודע שאף על פי שהזהיר כתב שהאוכל אחר שישן בלילה, הרי הוא כעובד עבודה זרה וכמו המעונן ומכשף, מכל מקום אגן נקטינן כדברי התלמוד ירושלמי והפוסקים, שאמרו שבהתנה מותר לאכול אף אחר שישן.

הנחת תפילין במנחת תענית שחלה בערב שבת

כתב מהרי"ץ בעץ חיים (דף קע"ט ע"א), טוב ונכון להדר וללבוש תפילין במנחה, והשל"ה (דף קי"ב ע"א) כתב שנתפשט המנהג בכל ארץ ישראל וכו'. גם אני הצעיר ראיתי מור"ז שהיה מניח דר"ת במנחה. ושם דף פ"ח כתב בשם ספר אור הישר, דבערב שבת אין להניח תפילין, שכבר נתנוצץ קדושת שבת, עיין שם. ודעת הרב חמדת ימים שגם בנסתר צריך להניחם גם במנחת ערב שבת, ע"כ. ומוכח דדעת מהרי"ץ דאף במנחה של תענית שחלה בערב שבת הדין כן, שאין איסור להניח תפילין, וכן המנהג.

אך בשו"ת עולת יצחק (חלק ג' סימן קנ"ח) כתב שעדיף שלא להניח אז, אף על פי שהמנהג להניח גם אז וכו'. מיהו הנמצא בבית הכנסת שנהגו להניח, אל ישנה ממנהגם. ומי שבא למקום שאינו יודע כיצד מנהגם, יקח התפילין עמו, ואז אם יראה שהם מניחים יניח כמותם, ואם לאו ימנע, ע"כ. וכן בשערי יצחק (פרשת ויגש ה'תשע"ד) ביאר, כי אם מהרי"ץ היה רואה את כל המקובלים, אשר חלקו על דעת החמדת ימים, בודאי שגם הוא היה מודה. ואם כן, על פי הסוד הדבר אסור, ע"כ.

ובשערי יצחק (פרשת יתרו ה'תשע"ט) הביא שנשאל, מדוע בדין יולדת פסק כדעת מרן במנין שלושה ושבעה אחר לידתה, שהמנין לפי ימים ולא מעת לעת. ולכאורה, בספר לזית חן וכן בחזון עובדיה (ימים נוראים) כתב, שאילו מרן השלחן ערוך היה רואה את הראשונים הללו, שכתבו להקל למנות מעת לעת היה חוזר בו. וכתב על כך בשלחן ערוך המקוצר (סימן ע"ב הערה ז') שאין זה מוסכם לומר על מרן השלחן ערוך שאילו ראה דברי הפוסקים היה חוזר בו. ומאידך גיסא, בשיעורו השבועי הנוכח, גבי הנחת תפילין במנחת תענית שחל עשירי בטבת בערב שבת, דעת הרב שעל אף שהתפשט המנהג ברוב המקומות, שמוניחים תפילין על פי הכרעת מהרי"ץ, מכל מקום נראה שאם מהרי"ץ היה רואה שרוב המקובלים חלקו על זה, היה מודה שאין צריך להניח. ולכאורה מאי שנא? וביאר בזה שמהרי"ץ לא הכריע הדבר, ולמרות שהביא את החמדת ימים שנודע בזמנו, כיוון שהמקובלים שקמו אחרי החמדת ימים, וכמו החיד"א והרש"ש ועוד רבים, אומרים שזו טעות. לכן אין ספק שאם היה רואה זאת מהרי"ץ היה מודה.

אולם בשו"ת אורן של חכמים (חלק ב' סימן מ"ח) הביא שאין כן דעת רוב המקובלים, ואף בשלחן ערוך האר"י ז"ל (קריאה בחכמת הקבלה אות ט"ו), הובא שכך היה נוהג האר"י להתפלל במנחת ערב שבת בטלית ותפילין, ועוד האריך בראיות.

ובשערי יצחק הנוכח טען לעומתו, כי החיד"א הכיר את המחלוקת הזו, וכך כתב בשו"ת חיים שאל (סימן א' סוף אות ז') שבמנחת ערב שבת לא יניח תפילין, כמו שכתב הרב המקובל מהר"ם פאפירש זלה"ה, שכך קיבל. וכן כתב הרב המפורסם עיר וקדיש מהר"י אירגאז ז"ל